

Ігор ЧОРНОВОЛ

ВІД ПОРУБІЖЖЯ ДО ПОГРАНИЧЧЯ

[Рец. на]: Кравченко В. Харьков/Харків: столица пограничья. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2010. – 357 с.; Кравченко В., Мусиездов А., Филиппова О. Представления о Пограничье и практики их использования. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2012. – 172 + 2 с.

Володимир Кравченко – доктор історичних наук, професор, донедавна – завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Каразіна, а з осені 2012 р. – директор Канадського інституту українських студій, професор факультету історії та класичних наук Альбертського університету. Обидві монографії виконані й видані в рамках дослідницького проекту “Соціальні трансформації в Пограниччі – Білорусь, Україна, Молдова” в Європейському гуманітарному університеті у Вільнюсі (зорієнтованому на абітурієнтів з Білорусі). В. Кравченко спочатку здобув репутацію вдумливого дослідника творчої спадщини Дмитра Багалія¹. А оскільки, на противагу притаманному українським історикам акцентів на князях та гетьманах, Д. Багалій та інші історики Слобожанщини передовсім цікавилися колонізацією, такий підхід не міг не вплинути й на сучасних інтерпретаторів минулого регіону, зокрема В. Кравченка.

Тож предметом аналізу є Харків як центр Слобожанщини. Хоча В. Кравченко акцентував дослідження на міській історії, але приділив увагу й історії всього регіону через теорію фронтиру, з якою він ознайомлений дуже добре (на це вказують численні посилання на праці американських і інших дослідників фронтів). “Важко втриматися від спокуси порівняти процес заселення Слобожанщини з освоєнням так званого Дикого Заходу в американській історії. Вплив фронтиру на ходу американської історії в інтерпретації Ф. Тернера виглядає так: чим далі просувався фронт, тим очевиднішою ставала самотність американського суспільного розвитку. З цієї точки зору на перший погляд історія Слобожанщини, здавалося б, повторює американську з точністю до навпаки: чим далі в степ просувався фронт, тим менше самотності залишалось в регіональній системі управління, соціально-правовому ладі краю і т. д. Складається враження, що з просуванням Росії на південь Слобожанщина рухалася в протилежному напрямку – в сторону адміністративної інтеграції з імперією”, – стверджує автор (с. 61). Лейтмотив цієї монографії – від фронтиру до регіону. Американські історики розглядають фронт як процес та символ, так і В. Кравченко чимало уваги приділив не лише проблемі

¹ *Кравченко В. Д. И. Багалей и его вклад в изучение отечественной истории / В. Кравченко. – Харьков, 1990; Вибрані праці Д. І. Багалія: в 6 т. / [за ред. В. Кравченка]. – Харків, 1999–2008.*

освоєння території й трансформації Харкова з форпосту в метрополію, а й історії символічної маркації всього регіону. І в цьому сенсі зміст першого розділу “Степове порубіжжя” вельми промовистий: “Простір”, “Кордони”, “Ім’я”, “Ідентичності”, “Інституалізація”, “Церква”, “Інкорпорація чи «коренізація»?” Предметом наступних п’яти розділів, крім міської історії, є також “гібридна” ідентичність мешканців Слобожанщини, яку В. Кравченко вважає наслідком фронтального минулого краю.

У галузі теорії особливо цінними є роздуми харківського професора про переклад поняття *frontier* російською. Зауваживши надто мілітарний підтекст поняття “фронтір” у російській мові, В. Кравченко висловився за переклад терміна як “порубежъ”. “Найближчим аналогом йому часто виступає ширший по значенню термін «порубіжжя», який стоїть ближче до поняття контактної зони, в той час як «пограниччя» все ж більше відноситься до території, яку визначає політичний кордон між державами, а також до добре означених культурних, релігійних або мовних областей” (с. 25). Тому основна тема монографії – від “порубіжжя до пограниччя”; у цьому контексті назва останнього шостого розділу також є промовистою – “Нове пограниччя”.

Довівши розповідь до сьогодення, В. Кравченко зробив невтішний висновок: “Населення України за роки незалежності встигло набути репутації одного з найпасивніших і найрозрізненіших у сучасній Європі. Відсутність або ембріональний рівень розвитку в його середовищі інститутів і структур громадянського суспільства, корпоративної етики, навиків соціальної активності й використання легальних засобів контролю над владою, податливості популізмові й міфологічному сприйняттю реальності – риси, які дозволили пострадянським елітам здійснити одне з найбільших в історії масових пограбувань населення й продовжити паразитувати на відвертому популізмі” (с. 281). Зауважу, що загалом ця думка збігається зі спостереженнями класика жанру Вільяма Гарді Макніла про долю вільних козацьких спільнот, які метрополія поступово “приручила” впродовж XVIII–XIX століть².

У XXI ст. концепція фронтиру поширилася серед російських істориків³, нею цікавляться їхні білоруські колеги (свідченнями, серед іншого, є обидві презентовані монографії), а впродовж останніх декілька років здобуває собі щораз більше прихильників і в Україні. “Концепт пограниччя, хоча й продовжує потребувати опрацювання своєї теоретичної основи, тим не менше вже зараз, поряд з регіоном, розглядається в якості найреальнішої альтернативи національно-державній, централістській парадигмі. В українському контексті ця альтернатива набуває останнім часом все більшої популярності, формуючи образ України як історично-культурного пограниччя, палімпсеста різноманітних кордонів, які мають релігійну, культурну, політичну, національну й навіть цивілізаційну природу, породжують відповідні прикордонні, гібридні ідентичності”, – пише автор (с. 6).

Гібридна ідентичність населення України, Слобожанщини передовсім, – предмет наступної монографії “Уявлення про Пограниччя й практики їх використання”, яку видав Європейський гуманітарний університет у Вільнюсі 2012 р. Автори цього дослідження – історик В. Кравченко, соціологи Харківського національного

² Чорновол І. Теорія компаративних фронтірів / І. Чорновол // Регіональна історія України. – Київ, 2009. – Вип. 3. – С. 57–62.

³ Його жс. Фронтіри Росії / І. Чорновол // Критика, 2007. – № 10. – С. 17–21.

університету А. Мусієздов та О. Філіппова. На відміну від попередньої, книга не акцентує на концепції фронтиру (термін вжито кілька разів, одного разу, в тексті О. Філіппової – неправильно, як синонім до поняття “кордон”), а продовжує розмову про Україну взагалі й про Слобожанщину зокрема на етапі “нового пограниччя” між Україною та Росією.

В. Кравченко – автор першої частини “Блукаюча Україна”, в якій з’ясовано генезу поняття “Україна”, від “Русі” до “Малоросії”, а відтак від “Малоросії” чи до “Росії”, чи до “України” в XIX ст., “між Україною та Росією” в XX ст. й змаганням трьох концепцій ідентичності – “радянсько-православної” (“до національної”, “східно-слов’янської”), української етнокультурної (національної), “європейської” (“пост національної”) – в XXI ст. з акцентом на історіографії. Взаємодія цих трьох (щонайменше) концепцій, недостатня інтеграція як наслідок слабкої модернізації, розмиті культурні й політичні ідеали тощо дають В. Кравченку підстави трактувати Україну як “унікальну модель” для дослідження феномену Пограниччя.

Частина друга “Концепт Пограниччя в контексті політик ідентичності” належить перу О. Філіппової. У висновках авторка пояснила своє завдання, зауваживши, що “аналіз наукового й політичного дискурсів дозволив продемонструвати роль риторики, яка вповні спроможна «нав’язувати» певне бачення і певні інтерпретації кордону й породжуваного ним Пограниччя в різноманітних трактуваннях та залежать від мети політичних суб’єктів. А це, в свою чергу, веде до того, що уявлення, практики, ідентичності й дискурси, породжувані Пограниччям, є центральними конструктами в соціальному самовідтворенні, які сприяють підтримці або, навпаки, руйнації кордонів”.

Автор третьої частини “Сприйняття Пограниччя в масовій свідомості” – А. Мусієздов. Фактично це аналіз матеріалів соціологічних опитувань студентів Харкова 2009 р. про з’ясування їхньої ідентичності, ментальної лояльності (до України, Росії, Європи), розуміння поняття “Пограниччя”. Хоча абсолютна більшість вважала своєю батьківщиною Україну, себе – громадянами України, а Україну – частиною Європи, Росія сприймалася як “близька Україні країна, партнер, дружній сусід, але окрема держава”; натомість Європу передовсім трактовано як територію люксового побутового комфорту, а не світовий політичний і культурний центр. Прослідковано сприйняття України як “перехрестя між Сходом і Заходом”, “пограниччя між Європою та Росією”. Уявлення про “пограничність” Слобожанщини між Україною й Росією спостерігалися частіше, ніж між Європою та Росією, а навіть України між Європою та Росією. Крім того, більшість респондентів вважала, що російські впливи поступово зменшаться, натомість європейські – зростуть. Зазначимо, що регіональна ідентичність студентів не асоціювалася з прикордонним статусом Харкова, ідея пограниччя не є популярною і майже не функціонувала на рівні масової свідомості.

Хто цікавився проблемою застосування тези про фронтір в історію України, не міг не зауважити дві суперечливі тенденції. З одного боку, в середовищі передових науковців існує великий інтерес, як сказав, своєрідна інтелектуальна мода до інтерпретації історії України в світлі теорії фронтиру. З другого, брак знань у галузі теорії світових фронтирів гальмує намагання використати її методи у повному обсязі. Тому презентовані монографії видаються новаторськими особливо з огляду методології. Книга В. Кравченка про столицю Слобожанщини – хронологічно перший

вдалий приклад застосування тези про фронтир в українській історіографії на рівні монографії. А друга книга – зразок міждисциплінарного підходу, практикум. Застосувавши концепцію фронтиру спочатку в регіональну історію Слобожанщини, В. Кравченко згодом продовжив свої дослідження популярних тем ідентичностей та націоналізмів, а залучені соціологи А. Мусієздов й О. Філіппова простежили, як спрацьовували рудименти фронтірної ментальності на рівні політики й масової свідомості ще в 2012 році.

Залишається лише шкодувати, що обидві цінні монографії вчених з Харкова, видані мізерними накладом за кордоном, ледве чи потраплять в бібліотеки України, не кажучи вже про полиці книгарень.